

Online terén a etické výzvy s ním súvisiace

Online space as a „field“ and ethical issues related

Mgr. MARTINA JAKUBCOVÁ

Katedra sociológie, andragogiky a kultúrnej antropológie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Tř. Svobody 26, 779 00 Olomouc; e-mail: jakubcova.martina@gmail.com

ABSTRAKT:

Autorka sa v príspevku zaoberá prostredím internetu ako novodobým výskumným terénom, pričom dôraz kladie na etický rozmer takéhoto výskumu. Ústrednou myšlienkou textu je odôvodnenie jej pragmatického stanoviska v tejto otázke, neopomína ani bližšie predstavenie širšej problematiky výskumného prostredia či tzv. internet studies. Vzhľadom na fakt, že rozširovanie online terénu priamo súvisí taktiež s rozvojom moderných technológií, zameriava sa aj na komparáciu výskumníkovho konania v porovnaní s terénom „tradičným“.

KLÚČOVÉ SLOVÁ:

etika výskumu, internet, terénny výskum, terén, Internet studies

KEYWORDS:

research ethics, Internet, field research, terrain, Internet studies

Text vznikol s finančnou podporou Katedry sociológie, andragogiky a kultúrnej antropológie ako súčasťou Filozofickej fakulty UP.

ÚVOD

„Diane was right. The world is changing, music is changing, drugs are changing, even men and women are changing.“ (Hodge, 1996, nečíslované)

... a vymenovávanie by mohlo pokračovať dovedy kým by som slovami nezaplnila zvyšok povoleného rozsahu. Meniaci sa svet nás, výskumníkov na poli sociálnych vied zasahuje na viacerých frontoch. Odhliadnuc od rozšírenia spektra nášho záujmu (však už len transformáciu samotnú je nutné brať v dôraz), rozširuje sa aj spektrum možností ako pristupovať k výskumu a najmä, neustále sa pred nami odkrýva pomerne odlišný typ terénu, ktorý už minimálne len pre viditeľnú absenciu hmatateľných hraníc nemožno odignorovať. Je ním svet internetu.

Prostredie internetu je relatívne nový výskumný terén – ako pri vstupe do každého iného v sebe nesieme určité očakávania, ako pri aktivite v každom inom sme konfrontovaní s reálnou stránkou týchto. Táto realita nás núti zvažovať svoje kroky (ako minulé, tak aj tie budúce) a hľadať riešenia na výzvy, s ktorými sa stretávame, napríklad: ako prevádzať pozorovanie v prostredí online komunity? Ako pristupovať k zdanlivo neobmedzenému kvantu dostupných dát? Svoje konanie prehodnocujeme, prispôbujeme, prípadne si vymýšľame stratégie nové, v konečnom dôsledku testované nesmrteľným pokus – omyl. Odlišný terén na nás jednoducho kladie odlišné nároky, iné než sme doteraz boli zvyknutí a náš rozdielny prístup je taktiež následkom reflektovania etického rozmeru terénneho výskumu online. V tomto ohľade sa domnievam, že neexistuje univerzálne riešenie. Respektíve, praktická aplikácia univerzálnych riešení variuje s ohľadom na individuálny rozmer toho ktorého výskumu. Je možné sa inšpirovať, nechať sa poučiť – v konečnom

ABSTRACT:

The paper focuses on the ethical aspects of the field research while the terrain is the Internet space. The author presents her pragmatic attitude in this direction as well as wider context of the field itself, possible to be found in contemporary Internet studies. Apart from these, the emphasis is also put on the comparison of the course of ethical action while researching in both types of terrain, i.e. the “traditional” one included.

dôsledku je však na nás, čo a ako previesť. Ostatne, veď nikto iný než my (resp. ja) nebude môcť niesť následky realizovaného konania.

V rámci svojej odbornej činnosti sa primárne zameriavam na krajské združenia za hranicami Českej a Slovenskej republiky. V rámci tejto témy sa bližšie venujem aj novodobému typu tejto spolkovéj činnosti, a to online komunitám aktívnym na sociálnych sieťach. Tieto združujú migrantov z prostredia Česka a Slovenska v jednej z krajín tvoriacich Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska, konkrétne v Škótsku. V rámci textu sa budem primárne zaoberať etickou stránkou môjho kvalitatívneho terénneho výskumu, pričom neopomeniem stručné priblíženie širšej problematiky, a to fenoménu výskumu online. Mojou snahou je náčrt individuálneho prístupu, získaného prostredníctvom analýzy svojho osobného postoja a konania, prieskumu dostupných materiálov a prevedených výskumov, a orientáciou v aktuálnom diskurze. Hlavnou otázkou je teda, ako previesť empirický výskum v online teréne,¹ tak aby bol v súlade s etickými zásadami odboru, legálnou stránkou vecí a taktiež ľudským aspektom. Prevedenie výskumu je v tomto prípade možné vnímať ako správanie sa v online prostredí, zber dát a následné narábanie s nimi.

ONLINE VS. OFFLINE

V snahe vyhnúť sa zdĺhavému popisu fenoménu online výskumného terénu by sa zdalo najjednoduchšie si ho zadefinovať ako binárnu opozíciu offline terénu. Namiesto je však zamyslieť sa nad tým, čo je možné explicitne tvrdiť o pojme „výskumný terén“ vo všeobecnosti. Sociologická encyklopédia ho charakterizuje ako pojem vágny, „označujúci prostredí, okruh, miesto, ve ktorém se reálně

1 V článku sú termíny ako prostredie internetu a online terén používané ako synonymá.

provádí sběr informací“ za účelem empirického výskumu, pričom je ho možné označiť za priestor využitia techník terénneho výskumu. Výskumný terén je preto možné vyjadriť ako viac či menej špecifikovateľnú lokalitu, v ktorej bádateľovo šetrenie prebieha – *priestor* skonštruovaný skrz *aktivitu*.² Prívlastkom *offline* by sme teda mohli bližšie špecifikovať svoj výskumný terén v zmysle prostredia aspoň minimálne hmatateľného a ohraničeného.³ Stále pomerne chabé tvrdenie, čím sa potvrdzuje nevypovedaná myšlienka o nedokonalosti prvotného, zdanlivo jednoduchého tvrdenia, resp. snahy o charakterizovanie online terénu za pomoci vystavenia ho do opozície k jeho opaku. Bez dlhšieho úvodu sa preto asi nezaobídeme a tak mi príde vhodné začať trochu obsirnejšie a to, čo vôbec internet je.

Tento pojem totiž vo svojom pôvodnom význame slúžil ako označenie siete počítačov, umožňujúcu decentralizovaný prenos informácií. V súčasnosti je skôr termínom generickým, zastrešujúcim kvantum technológií, abstraktnú kapacitu, spektrum využitia a variety sociálnych priestorov (Markham & Stavrova 2014, s. 229 – všetko toto je možné zľahka priradiť pod hlavičku *internet*. Pokiaľ ho vnímame ako technológiu, je možné ho synonymizovať s pojmom *web*, t. j. sieť prepojených počítačov prepájajúcich ich používateľov. V rámci realizácie terénneho výskumu môžeme vnímať internet ako poskytovateľa nástrojov, zdrojov a priestoru (Haverinen 2015, s. 80). Jeho rola (a ostatne aj pozícia, v rámci výskumu) však závisí od výskumnej otázky a preto nie je momentálne namieste, aby som sa zaoberala podrobným výpisom jeho stanovenej novej aplikácie na poli antropológie/etnológie.⁴ Potrebné je však zaoberať sa (aspoň zľahka) históriou metódy, ktorá reflektuje zakomponovanie internetu do procesu výskumu v rámci našej disciplíny – ako ju však nazvať? Vývoj tzv. *internet studies* je v tomto ohľade vhodnou pomôckou. Wellmann (2011) pozoruje tri (diskutabilne datované) vlny vývoja tejto interdisciplinárnej oblasti, a to:

- obdobie prevažne 90-tych rokov, kedy je možné evidovať nielen prvotný záujem výskumníkov o výskum v tejto sfére, ale taktiež kedy je badateľné rozlišovanie *offline* a *online* sveta so zdanlivou absenciou prepojenia týchto
 - obdobie od r. 1998, od približne ktorého je evidentný rozmach internetu a jeho rôznorodého využitia
 - o období po roku 2000 s ohľadom na jeho širokú dostupnosť možno konštatovať, že očarenie je nenávratne preč a stáva sa výkonnou, bo bežnou komoditou
- Summa summarum, zatiaľ čo sa v prvom období (počiatočného rozmachu využívania internetu) výskumníci zameriavali na formovanie alternatívnych komunit na sieti, v druhom prešiel fokus na používateľov samotných a podstatu internetu, v treťom možno bádať posun zo zameriavania k analýze. Do tohto obdobia spadá podľa Haverinen (2015) aj rozdelenie metód na tzv. digitálnu a virtuálnu etnografiu, v praxi fungujúce v zmysle fokusu na *offline* a *online* priestor. Najaktuálnejšie obdobie, t. j. roky 2007–2015 charakterizuje ako obdobie, kedy sú označenia metódy ako *kyber*, *e-* a *elektronická etnografia*

dávno uložené do rokov deväťdesiatych, pričom do popredia vstupujú prívlastky ako *virtuálna*, *online* a *digitálna etnografia* so striktno oddeleným zameraním (s. 81–82). Osobitnou terminológiou disponuje navzdory tejto klasifikácii Kozinets (2010), ktorého termín *netnografia* označuje formu empirického výskumu adaptovanú na inkorporáciu internetu vo svoj prospech. V rámci štúdia a výskumu internetu /na internete / prostredníctvom internetu je tým pádom priam až nutné konštatovať, že hranica medzi tým, čo sa deje *online* a čo *offline* už nie je hranicou medzi tým, čo je a nie je reálne. Vzhľadom na očividné hyper-využívanie informačných technológií, na ich postupnú a zatiaľ stále nekončiacu začleňovanie do našej každodennosti, môžeme akurát bez emócií konštatovať, že *online* a *offline* sú do väčšej či menšej miery len ťažko oddeliteľné, navzájom prekrývajúce sa sféry našej celkovej žitej reality (s. 2–3). Vzhľadom na ich plynulú synchronizáciu taktiež nemôžem hovoriť ani o binárnej opozícii. Po takto podanom stručnom exkurze teda možno zhrnúť, že pokiaľ hovorím o svojom výskume v *online* teréne, hovorím akurát o určitom výseku⁵ doposiaľ známeho prostredia internetu, ktorého previazanosť s *offline* terénom nemožno nebrať do úvahy. Hovoríme preto o *netnografií*. Vzhľadom na fakt, že mnou vybraná krajská komunita sa oficiálne združuje na sociálnej sieti, nie je potrebné zdĺhavo objasňovať prečo je jednou zo súčastí mnou zvolenej metodológie výskumu. Je však namieste, aby som priblížila rolu, ktorú v ňom zohráva.

V prvom rade je však potrebné uvedomiť si úlohu internetu v rámci toho konkrétneho kvalitatívneho výskumu. Markham & Stavrova (2016) uvádzajú tri formy prístupu k nemu: internet ako nástroj zberu dát, ako terén a ako spôsob života (s. 230). Podobnú konceptualizáciu ponúkajú aj Östman & Turtiainen (ako cituje Haverinen, 2015), pričom ho vnímajú ako nástroj, zdroj či priamo študijný materiál. Všetci sa však zhodujú na fakte, že ich konceptualizácie nie sú primárne exkluzívne, pričom synonymom pre túto vzájomnú inkorporáciu konceptov tí druhí označujú v zmysle výskumného prostredia, t. j. terénu. Z tohto hľadiska je v mojom prípade zo širokospektrálneho prostredia internetu vyčlenený užší priestor, a to konkrétne prostredie *online* skupín na sociálnej sieti – to jest môj lokalizovaný *online* terén.

V snahe zodpovedať mnou stanovenú výskumnú otázku, ktorou je: ako krajské združenia vplyvajú na konštrukciu identity svojich členov, a pri úsilí zachytiť komplexitu tohto procesu, je potrebné brať v ohľad fakt, že prostredie internetu a mnohodoménovej reality si nie sú navzájom opozitá. Je nutné ich ponímať ako dve navzájom poprepávané, spolu korešpondujúce a viac či menej ohraničiteľné zložky jedného celku. Striktné lokalizovanie (prípadne vyčlenenie) sociálneho života skúmanej komunity do výhradne jednej alebo druhej sféry by malo za následok plytkosť finálneho obrazu, ktorý by bol prinajmenšom nekompletný. V tomto zmysle je možné charakterizovať *netnografiu* ako výskum zúčastneným pozorovaním, adaptovaným do prostredia internetu (Kozinets 2010, s. 60). Je jednoducho súčasťou komplexnejšej metodológie kvalitatívneho výskumu vzhľadom k môjmu

2 Diskutabilitou a prehodnocovaním tohto konceptu sa bližšie zaoberá Gupta, A., & Ferguson, J. (1997). *Anthropological locations: boundaries and grounds of a field science*. Berkeley: University of California Press.

3 V rámci tohto článku sú termíny ako *offline* realita a *mnohodoménová realita* používané ako synonymá.

4 Pre ilustráciu však možno uviesť napr. Miller & Slater (2000) a ich etnografickú štúdiu ohľadom používania internetu na Trinitade, Collins (2009), ktorý sa zameriaval na udržiavanie transnacionalizmu prostredníctvom komunikačných technológií, Nardi (2010) a Chen (2012), ktorých výskumným terénom bol virtuálny svet hry *World of Warcraft*, či Grenning (2015) so zameraním sa na *weight-loss* internetové fóra

5 T. j. priestory sociálnej siete vyhradené pre aktivity členov komunity

zameraniu. Jej aplikácia prebieha v prostredí krajanskej komunity na sociálnej sieti.

Pod zdomácneným pojmom sociálna sieť v prostredí internetu je možné rozumieť virtuálnu platformu sociálnych médií, za pomoci (a v prostredí) ktorej môžu jej používatelia vytvárať, spravovať a nakladať so sieťou svojich kontaktov (Obar & Wildman 2015, s. 745–746). Je to tým pádom akurát jedna z foriem sociálnych médií, ďalšími typmi sú podľa Kaplana & Haenleina (2010) napr. obsahové komunity či virtuálne svety hier. Naše aktuálne chápanie tohto pojmu je možné opísať ako službu internetu umožňujúcu viacčlennú komunikáciu po vytvorení tzv. profilu. Sociálne siete (ako napríklad Facebook, VKontakte, Twoo a ďalšie) umožňujú ľuďom, resp. v tomto prípade migrantom, udržiavať virtuálne putá po celom svete za prítomnosti dostupnosti pripojenia. Nejedná sa len o spojenie výhradne medzi krajinou pobytu a domovom, reč je aj o istej forme nadstavby (napríklad o sieti migrantov v rôznych častiach sveta zdieľajúcich rodisko) za prítomnosti vytvárania tzv. slabých pút (Schrooten 2016, s. 83–84).

ETIKA A SÚKROMIE

Odlíšny prístup k etike výskumu je jeden z najzásadnejších rozdielov medzi empirickým šetrením v online a offline prostredí. Dostupné zdroje majú potenciál slúžiť ako názorné ukážky, avšak stanoviská tých ktorých autorov sa často a značne rozchádzajú v najrozličnejších otázkach (Schrooten 2016, s. 86–87). Etické pokyny pre výskum na internete (t.j. Ethical Guidelines for Internet Research 2014), plus podobne ako pokyny pre výskum v offline teréne (t.j. Code of Ethics of the American Anthropological Association 2009), nepoukazujú explicitne na konkrétne situácie, do ktorých sa výskumník môže dostať. Jedná sa skôr o *additional guidance for researchers*⁶ než o striktný manuál. Otázne je však na tomto mieste, či je vôbec možné niečo takéto spísať. Mám dojem, že v konečnom dôsledku záleží na výskumníkovi, ako sa zachová – ako ho napasuje do medzí etických mantinelov a taktiež ako si toto svoje konanie dokáže aj obhájiť.

Podľa pokynov (2014) „výskumníci smú vo všeobecnosti voľne nakladať s materiálom z otvorených fór bez potreby súhlasu od zúčastnených strán. Toto (*pozn. nakladanie*) musí byť v rovnováhe s požiadavkou na rešpektovanie súkromia jednotlivca...“ (Ethical Guidelines, n.d., nečíslované).⁷ Už len na prvý pohľad predkladá slovné spojenie *vo všeobecnosti* interpretáciu v zmysle *takmer vo všetkých prípadoch, nie však vždy*. S ohľadom na zvolený online terén však táto nuansa nie je podstatná, smerodajným je označenie *otvorené fórum*, odkazujúce na lokáciu, ku ktorej prístup nie je v žiadnom smere obmedzený. Zjednodušené v praxi to znamená absenciu zaheslovania. Pri snahe o interpretáciu časti *rešpektovanie súkromia jednotlivca* však narážame na komplikáciu v zmysle rozlišovania medzi tým, čo je pokladané v prostredí internetu za súkromné a čo za verejné (taktiež kým je toto posudzované). Táto dichotómia v offline priestore zdanlivo rozlíšiteľná totiž v online svete naberá nový / ďalší rozmer, ktorý nás núti ju prehodnocovať ako koncept vôbec: „To,

čo je verejné a čo súkromné zahŕňa rozličné významy v priebehu času a naprieč kultúrami, osobnosťami a sociálnych kategórií.“ (Marx 2001, s. 160). Je to tým pádom akurát kolektívne akceptovanie (ne)písaných pravidiel majúcich relatívnu platnosť na tom ktorom geopolitickom a kultúrno-historickom území. Whiteman (2012) dokladá, že pokiaľ nám čo i len náhodou príde rozlišovanie hraníc v reálnom živote za vec automatickú a bezmyšlienkovú, v online svete sme plne konfrontovaní s touto ilúziou (s. 50). Možno teda zhodnotiť, že sa jedná o sociálnu konštrukciu – to náš problém však nejako špeciálne nerieši. Vzhľadom na fakt, že mnou stanovený priestor sociálnej siete nemožno jednoznačne začleniť do kategórie *otvorenej fórum*, sa môže zdať bezpredmetná vôbec diskusia k téme *privátne / verejné* – explicitné začlenenie do jednej či druhej skupiny terénny výskum samé o sebe nelegitimizuje. Napomáha však k vytvoreniu si určitej etickej bázy, z ktorej sa je možné odraziť. Rosenberg (2010) v tomto smere ponúka ideálne, avšak zjednodušené riešenie podobnej dilemy: informácie je možné považovať za verejné v prípade kedy sú verejne dostupné, alebo sú ako verejné vnímané účastníkmi výskumu. Za verejne dostupné považuje ľahký prístup k nim prostredníctvom internetového pripojenia (disponovanie ktorým nepokladá za niečo exkluzívne). Za vnímané ako verejné pokladá simultánnu zhodu priamych používateľov / členov v tomto bode (s. 24). Náhľad na problematiku z perspektívy technologickkej stránky veci a miery zdieľaného dojmu súkromia, respektíve kombinácia týchto dvoch faktorov nám môže pomôcť vytvoriť si mantinely. V rámci týchto je potom možné voliť ďalšie kroky.

Sociálnu sieť, na ktorú zameriavam svoju pozornosť je možné na fluidnej škále technologicky stanovených hraníc verejného a súkromného podľa Sveningsson Elm (2009) označiť ako poloverejnú. Takýto priestor je možné charakterizovať ako dostupný pre drvivú väčšinu ľudí, čo znamená že síce je prístupný vo všeobecnosti každému, vyžaduje však formu registrácie. Priestory online komunity krajanov však predstavujú kategóriu na pomedzí jej kategorizácie – oscilujú medzi zaradením do poloverejného a polosúkromného priestoru. Ten druhý je totiž obmedzený špecifikovanými požiadavkami (s. 75). V tomto konkrétnom prípade sa jedná o schválenie žiadosti o členstvo jedným z administrátorov. Hoci v súčasnosti zatiaľ nie som presne oboznámená s kritériami schvaľovania, je možné predpokladať že sa v princípe jedná o tzv. zdieľanie priateľstva.⁸ Napriek potrebe akceptácie prevádzkari stránok je však nutné podotknúť, že ich obsah je verejne dostupný aj ostatným používateľom – čiže bez priamej potreby nadobudnutia členstva. Kvôli tomuto „detailu“ preto stránky vyhradené krajanskej komunite nemôžem považovať za výhradne polosúkromný priestor. Do popredia sa však dostáva okrem tohto konštatovania aj uvedenie si neverejného charakteru dostupných informácií a na dôležitosti tohto faktu neuberá ani tzv. verejné nastavenie stránok pozorovanej skupiny.⁹ Namiesto je tým pádom otázka, či nie je bezpredmetné klasifikovať online priestory na verejné či súkromné – nazeranie na rozdelenie na základe technologických kritérií sa môže

6 Pozn. aut., možný preklad je *doplňujúce usmernenie pre výskumníkov*.

7 Preklad autorky, originálne znenie: [...] researchers can in general use material from open forums, freely without obtaining consent from the parties covered by the information (point 8). This must always be balanced against the requirement of respect for individuals' privacy and close relationships (point 13). Zdroj: <https://www.etikkom.no/globalassets/documents/english-publications/ethical-guidelines-for-internet-research.pdf>

8 Zdieľaním priateľstva mám na mysli to, že administrátor má dostupné informácie či je žiadateľ o členstvo priateľom (t.j. prepojeným kontaktom na sociálnej sieti) niekoho z už akceptovaných členov.

9 Verejným nastavením stránok pozorovanej skupiny mienim ľahkú technickú dostupnosť priestorov bez ohľadu na členstvo v tejto.

diametrálne odlišovať od subjektívneho vnímania jednotlivých používateľov.

Výskumná etika, a s ňou spojený koncept informovaného súhlasu, má relatívne krátku históriu. Jeho prvú inštitucionalizáciu ako kľúčového bodu Norimberského kódexu je možné vnímať ako adekvátnu reakciu na zločiny spáchané na ľudských subjektoch v mene vedeckého výskumu počas druhej svetovej vojny. V roku 1964 ho prijala taktiež tzv. Helsinská deklarácia, je však nutné podotknúť že v oboch dokumentoch sa spája primárne s výskumom v oblasti medicíny a biomedicíny (Buchanan 2011, s. 84). Vzťah výskumníka k účastníkovi sa postupom času skonštitoval do uceleného prístupu, kedy je vyžadované dodržiavať štyri základné morálne princípy: 1) sloboda rozhodovania (autonómia), 2) eliminácia nebezpečenstva (neuškodzenie), 3) prínos druhým (dobročinnosť), a 4) právo na rovné / rovnaké zaobchádzanie (spravodlivosť). Zatiaľ čo nás pri výskumoch na ľudských subjektoch v rámci prírodných vied ani len nenapadne uvažovať o inom prístupe, otázne je, do akej miery ako celok je aplikovateľný do prostredia sociálnych vied. Etické úskalia v sociálnom výskume majú nielen tendenciu odvíjať sa od širšieho kontextu, no taktiež je potrebné vziať do úvahy možnosť, že pri výhradnom nasledovaní nalinkovaných zásad sa môže stať, že ten ktorý výskum nebude možné previesť. To je relevantné zvlášť pri psychologických experimentoch, no badateľné aj pri sociologickom či antropologickom / etnologickom výskume (Wiles, Heath, Crow & Charles 2005, nečíslované). Nie by v tomto ohľade naša disciplína nedisponovala kódexmi pre výskumníkov, v konečnom dôsledku však ich dodržiavanie nie je bezvýhradne záväzná a taktiež predstavujú skôr priestor pre strategické manévrovanie než priame pokyny.

Zameriam preto svoju snahu na nájdenie kompromisného, eticky prijateľného riešenia, ako sa postaviť k otázke informovaného súhlasu (a jeho miesta v rámci môjho výskumu v prostredí sociálnych sietí). Po nájdení tohto môžem prejsť k načrtnutiu svojho ďalšieho postupu. V rámci hľadania sa budem opierať o nasledujúce dokumenty: Etické pokyny pre internetový výskum (2014)¹⁰ vytvorené nórskou národnou komisiou pre etiku výskumu v sociálnych a humanitných vedách a Etickým kódexom americkej antropologickej asociácie (2009)¹¹. K týmto je taktiež nutné prirátať používateľské podmienky sociálnej siete a platnú legislatívu Českej republiky.

ETIKA VÝSKUMU (NIELEN) V ONLINE PROSTREDÍ

Informovaný súhlas môžeme charakterizovať ako procedúru, ktorá má za cieľ oboznámiť účastníka výskumu s jeho priebehom, potenciálnymi rizikami, očakávanými výsledkami a zdefinovať jeho angažovanosť v ňom. Toto zdanlivo priame a jednoznačné objasnenie pojmu sa však pri hlbšom zamyslení rozmazáva – priamočiariosť, ktorou by disponovalo v prípade medicínskeho výskumu, sa v prípade sociálneho stráca. Nejedná sa výhradne o možnú legálnu diskutabilitu, reč je taktiež o možnom ovplyvnení výsledkov ako následok explicitného popisu výskumu jeho jednotlivým účastníkom (Wiles, Crow,

Charles & Heath, 2007, s. 1–2). V kódexe americkej antropologickej asociácie (2009) je jeho potreba verbalizovaná slovnou konštrukciou *mal by byť vopred získaný*¹². To síce signalizuje jeho vyžadovanie, avšak miera (a načasovanie) tohto sa odvíja od finálne subjektívneho úsudku výskumníka a ostatne samozrejme od aktuálneho kontextu – Etické princípy (2014) túto interpretáciu potvrdzujú.¹³ Rozhodujúce sú tým pádom okolnosti – zatiaľ čo je napríklad už bežnou samozrejmosťou pri vedení interview oboznámiť informátora s tým, na čo máme v pláne sa pri tomto zamerať a požadujeme po ňom vyjadrenie svojho súhlasu s účasťou v našom výskume v rôznej forme (verbálne, písomne), pri vykonávaní pozorovania sa situácia komplikuje.

Rozlišovanie pozorovania na tzv. priame a zúčastnené (Guest, Namey & Mitchell 2013), prípadne otvorené a skryté (Hendl 2005), je prepojené so škálou tzv. rolí výskumníka v teréne (Gold 1958). Z nich najznámejšie sú štyri – úplný pozorovateľ, pozorovateľ ako účastník, účastník ako pozorovateľ a úplný účastník. Odlišujú sa nielen mierou zainteresovania v skúmanej spoločnosti, ale taktiež aj mierou odhalenia pravej totožnosti výskumníka. Ten nemusí pochopiteľne nutne zotrvať *ukotvený* v rámci jednej roly – obmieňa ich v priebehu šetrenia podľa potreby či možnosti (Adler & Adler 1987, s. 13–14). Za určitú formu syntézy rozlišovania pozorovania a rolí môže byť považovaná stupnica tzv. členských rolí. Výskumník môže tým pádom zaujať rolu okrajového, aktívneho alebo úplného člena skúmanej skupiny (tamže s. 33–35). Domnievam sa, že v rámci môjho výskumu sa táto kategorizácia javí ako najvhodnejšia, okrem iného aj kvôli možnosti prepojenia s typológiou participácie v online komunite (Kozinets 2010, s. 33). Zásadnou záležitosťou v rámci zahájenia pozorovania je vstup do terénu, s ktorým otázka zverejnenia svojej identity ako výskumníka nadobúda *kritické* rozmery. Je namieste sa zamyslieť, do akej miery a kto všetko by mal byť oboznámený s výskumom. Všetci? Niektorí? Nikto? Každá z možností je vo svojej podstate legitímna, je podstatné sa zamyslieť taktiež nad charakterom skúmaného terénu. Napríklad, pokiaľ sa rozhodnem, že moja identita ako výskumníka a celé moje snaženie bude otvorené, v niektorých prípadoch je až banálne ľahké oboznámiť celú komunitu skúmaných so svojim zámerom a totožnosťou (čiže v prípade, keby som sa rozhodla, že pôjdem robiť výskum do vybraného indiánskeho kmeňa v Amazónii predpokladám, že utajíť svoju výskumnícku totožnosť bude priam nemožné). Nie každý terén však touto schopnosťou disponuje. Mnoho z nich naopak predstavuje sociálne či fyzicky komplexné dejiská, kde sa môžu denne strieďať kvantá ľudí. Je namieste preto zvážiť, či je praktické (prípadne vôbec možné) získať súhlas od každého jednotlivca, s ktorým by sme sa mohli (ale aj vôbec nemuseli) dostať do interakcie. Taktiež je potrebné zvážiť, do akej miery môže moje verejné prezentovanie sa ako výskumníka mať dopad na „normálne“ fungovanie komunity – je možné predpokladať, že vzájomná komunikácia a reakcie členov by ostali bez vplyvu hocijakej autocenzúry? Pokiaľ sa dostaneme k zápornej odpovedi, je preto namieste

10 Originálny názov je *Ethical Guidelines for Internet Research*, dostupné na: <https://www.etikkom.no/globalassets/documents/english-publications/ethical-guidelines-for-internet-research.pdf>

11 Originálny názov je *Code of Ethics*, dostupné na: <http://s3.amazonaws.com/rdcms-aaa/files/production/public/FileDownloads/pdfs/issues/policy-advocacy/upload/AAA-Ethics-Code-2009.pdf>

12 Celé znenie tohto bodu je nasledovné: „Anthropological researchers should obtain in advance the informed consent of persons being studied, providing information, owning or controlling access to material being studied, or otherwise identified as having interests which might be impacted by the research. It is understood that the degree and breadth of informed consent required will depend on the nature of the project and may be affected by requirements of other codes, laws, and ethics of the country or community in which the research is pursued. Further, it is understood that the informed consent process is dynamic and continuous; the process should be initiated in the project design and continue through implementation by way of dialogue and negotiation with those studied. Researchers are responsible for identifying and complying with the various informed consent codes, laws and regulations affecting their projects. Informed consent, for the purposes of this code, does not necessarily imply or require a particular written or signed form. It is the quality of the consent, not the format, that is relevant.“ Dostupné na <http://s3.amazonaws.com/rdcms-aaa/files/production/public/FileDownloads/pdfs/issues/policy-advocacy/upload/AAA-Ethics-Code-2009.pdf>

13 Originálne znenie bodu je nasledovné: „According to the NESH's Guidelines, research projects that include persons must generally only be initiated after securing the subjects' free and informed consent (point 9). In other words, researchers must weigh relevant considerations and determine whether it is necessary to obtain consent or not. This general rule also applies to research on/using the Internet.“ Dostupné na: <https://www.etikkom.no/globalassets/documents/english-publications/ethical-guidelines-for-internet-research.pdf>

stanoviť si odlišný cieľ, a to vykonávať pozorovanie tak, aby neboli porušené žiadne práva pozorovaných (Guest, Namey & Mitchell 2013, s. 100–101).

Ako výskumník nesie antropológ/etnológ zodpovednosť voči účastníkom svojho výskumu – tá je nadradená jeho cieľom. V snahe riadiť sa základným nepísaným imperatívom (t.j. *neublížiť*) je do značnej miery reflektovaná zodpovednosť k odboru (napr. neznemožnenie návratu do terénu iným vedcom) ako aj k verejnosti (napr. adekvátna prezentácia výsledkov).¹⁴ Bližšia špecifikácia náplne tohto odkazuje na citlivé narábanie so získanými dátami – snahou o diskretnosť a anonymizáciu za cieľom ochrany súkromia (Ethical Guidelines, 2014). Je namieste preto venovať pozornosť vhodnému nakladaniu so zozbieranými informáciami, dovoľím si však krátku odbočku naspäť k ich zberu.

Tak ako informácie získané v offline teréne máme tendenciu určitou formou počas (prípadne po vykonaní) pozorovania zaznamenávať, podobný vzorec správania je očakávateľný aj v prostredí online. Hoci princíp je takmer identický, je podstatné brať do úvahy odlišný charakter dát prispôbenými formami zaznamenávania. Pre vysvetlenie: pokiaľ vykonávame pozorovanie v prostredí, v ktorom sa fyzicky nachádzame, v rámci spracovania získaných informácií máme tendenciu sa z neho vzdialiť. To znamená, že ideme „nabok od diania“ a v drvivšej väčšine prípadov zapisujeme, prípadne (bez vzdalovania sa) urobíme audio / vizuálny záznam toho, čo sa práve deje. V prostredí internetu, kedy pozorovanie prebieha väčšinou za obrazovkou počítača, sme schopní urobiť záznam bez nutnosti opustiť čo i len na sekundu skúmaný priestor. Taktiež tento záznam je autentickjší – sme schopní získať dokonalú kópiu toho, čo sa deje (t.j. skopírujeme text, odfoťíme si alebo zapneme nahrávanie diania na obrazovke a iné). V takto získanými dátami sa do diskusie ohľadom etiky výskumu dostáva oveľa viac otázok, na ktoré musíme reagovať, napríklad ohľadom ich formy vo finálnej publikácii. Čo sa však zhromažďovania materiálu pre účely výskumu týka, ostáva pravdepodobne na každom z nás v rámci aby kriticky reflektoval svoje konanie. V konečnom dôsledku nejde o to, ako technicky zdatní či iným spôsobom šikovní sme – rozhoduje to, ako citlivo s dátami pracujeme.

Legálny rámec nakladania so získaným materiálom korešponduje s jeho autentickým charakterom. V aktuálnom spoločenskom diskurze prebiehajú spory (vo väčšine prípadov nesmierne emocionálne) ohľadom príspevkov používateľov sociálnych sietí a ich právnej ochrany.¹⁵ V diskusii sa často skloňuje pojem duševné vlastníctvo a opoušťvanie tohto slovného spojenia má za následok skôr všeobecný neprehľad než vyjasnenie si toho, o čo konkrétne ide – o výsledok tvorivosti človeka, ktorý naň má právo. Je legislatívne spravované prostredníctvom tzv. autorského zákona č. 121/2000 Sb. Musím konštatovať, že situácia je mierne tragikomická, už len vzhľadom na fakt, že sa v tomto prípade jedná o pomerne zrozumiteľný a jednoznačný zákon (alebo minimálne jeho úsek). Pre objasnenie situácie použijem preto svoj príklad. Materiál, na ktorý sa prostredí sociálnych sietí zameriavam,

je výhradne textového charakteru. Sú to v podstate diskusné príspevky, jedná sa o otázky, odpovede na ne, myšlienky popisujúce stanoviská či skúsenosti s ohľadom na určité aspekty života účastníkov tej ktorej diskusie. Z hľadiska legislatívy sa za predmet autorského zákona označuje tzv. dielo ako „které je jedinečným výsledkom tvůrčí činnosti autora [...]“ (6) Dílem podle tohoto zákona není zejména námět díla sám o sobě, denní zpráva nebo jiný údaj sám o sobě, myšlenka, postup, princip, metoda, objev, vědecká teorie [...].¹⁶ To znamená, že predmetné dáta nespádajú pod legislatívu Českej republiky, nie sú pod jej ochranou a nemožno ich ani označiť za niečie duševné vlastníctvo. Iná situácia by pochopiteľne nastala, keby sa jednalo o osobné údaje, ale na tie nie je môj zber cieleň. Po vylúčení možnosti porušenia zákona je nutné vziať do úvahy ešte jeden faktor, a to používateľské podmienky vybranej sociálnej siete. V týchto je explicitne zdôraznené, že autor príspevku je i jeho vlastníkom, a tento prostredníctvom možnosti nastavenia miery súkromia rozhoduje o ich zviditeľnení. Charakter obsahu následne korešponduje alebo nekorešponduje s predmetom autorského zákona, t.j. dielom.

Samostatnou otázkou je vnímanie súkromia používateľmi sociálnych sietí. To je totiž v prvom rade veľmi individuálne, tzn. že nie každý člen plne reflektuje fakt, že nastavenie vybraných stránok ovplyvňuje technický prístup k nim, prípadne sa týmto vôbec nezaobrá, tak ako sa môže javiť, že sa značná časť registrovaných členov sociálnych sietí nezaobrá vlastným nastavením parametrov súkromia svojho osobného profilu. Vzhľadom na možnosť viesť ako verejný rozhovor (t.j. na fóre), tak aj súkromný (tzn. v súkromných správach medzi jednotlivými členmi fóra) si dovoľujem konštatovať, že táto vyššie zmienená neznalosť, prípadne nezájum, nemôže mať vplyv na realizáciu výskumného šetrenia v prostredí internetu. Na druhej strane to však núti výskumníkov k väčšej obozretnosti a reflexii v rámci svojho konania.

ZÁVER

Grønning (2015) prichádza s myšlienkou, že eticky legitímny výskum neznamená len informovať jeho účastníkov o jeho priebehu a získať od nich informovaný súhlas (s. 30). Pokiaľ máme voči nim zodpovednosť v zmysle ich ochrany spojennej s diskretnosťou a anonymitou, je namieste taktiež otázka načasovania tohto ich informovania a súhlasu. V tomto ohľade sa mi preto javí vhodnejšie získať súhlas dodatočne – po ukončení pozorovania, resp. v priebehu analýzy dát. Nemožno to považovať za alibistické riešenie dilemmy, ale za pragmatické. V prípade výskumu na sociálnej sieti ktorým sa zaoberám, totiž prichádzam k staovisku, že požadovať po každom členovi súhlasné vyjadrenie k môjmu pozorovaniu je nepraktické ale aj nemožné z nasledujúcich dôvodov. Pokiaľ by som uverejnila verejný príspevok, v ktorom by som sa predstavila ako výskumník, opísala to, čo plánujem robiť, za akým cieľom (prípadne dodala ďalšie informácie) mohla by som naraziť na nielen nesúhlas, ale aj na ignoráciu – tej interpretácia je variabilná. Taktiež s ohľadom na fluktuáciu členov skupiny by som narazila na fakt, že nie

14 Viac informácií je možné získať z Etického kódexu AAA, dostupné na <http://s3.amazonaws.com/rdcms-aaa/files/production/public/FileDownloads/pdfs/issues/policy-advocacy/upload/AAA-Ethics-Code-2009.pdf>

15 Objavujú sa často ako následok tzv. hoaxov, ktoré na sociálnych sieťach zdieľajú používatelia sami. Jednými z posledných bolo napr. overovanie bezpečnosti účtu prostredníctvom definovanej skratky, či vyhlásenie o duševnom vlastníctve. Dostupné na <https://vat.pravda.sk/komunikacia/clanok/465883-kontrolujete-zabezpecenie-uctu-na-facebooku-skratkou-bff-naleteli-ste-podvodnikom/> a <http://manipulatori.cz/hoaxy-na-facebooku/>

16 Dostupné na <https://zakony.kurzy.cz/121-2000-autorsky-zakon/cast-1/zmeny-120401/>, jedná sa o Díl 1, §2, odstavce 1 a 6

všetci by o tom boli oboznámení. Čo sa ďalej členov týka, je možné konštatovať nielen ich miera aktivity je variabilná, ale taktiež je nutné uvedomiť si, že sledovaná skupina nie je homogénna (členmi nie sú len aktuálni českí a slovenskí migranti žijúci v Škótsku, ale napríklad aj podobní migranti žijúci v iných krajinách, ich známi, krajanovia ktorí majú záujem dozvedieť sa viac o lokalite, miestne firmy a pod.) – to znamená, že nie každý jeden člen je subjektom pozorovania. V rámci opakovania svojho príspevku by bolo možné označiť moje konanie za rušivé. Riziko, ktoré hrozí je to, že môžem byť zo skupín vyhodенá a aj keď budem mať k obsahu stále prístup, moju reputáciu

to môže poškodiť. Zlatou strednou cestou je v tomto prípade teda snaha o celkovú diskretnosť počas výskumu, jeho odobrenie administrátormi a autorizáciu výpovedí, ktoré by boli určené na publikovanie ich autormi, t.j. vlastníkmi.

Tak ako má výskumník povinnosť dodržať etické štandardy v priebehu výskumu, takisto má povinnosť vykonať kvalitný výskum. To taktiež znamená že výsledky, ktoré prinesie nemali byť skreslené, ale objektívne s potenciálnym prínosom pre spoločnosť. Je preto náročné urobiť kompromis, ktorý by nebol na úkor ani kvality dát, ani etiky. Skryté pozorovanie môže vyvolávať dojem podvodnej činnosti

a bezmyšlienkovité dodržiavanie kódexov môže viac uškodiť ako pomôcť. Etické štandardy, ktorými sa ako výskumníci snažíme riadiť sú na(ne)šťastie flexibilné – v konečnom dôsledku záleží na našich argumentačných schopnostiach odôvodniť si to ktoré konanie – nekonanie. Taktiež v prípade komplikácií my nesieme zodpovednosť za následky. Naše kroky preto neustále zvažujeme. Čo môže byť pokladané za legitímne z hľadiska etických pokynov či legislatívy sa nemusí stretnúť s pochopením zo strany subjektov výskumu. Potenciálne riziko z rozličných možných strán sme tým pádom schopní minimalizovať, avšak definitívne sa mu nevyhneme.

LITERATÚRA A ZDROJE

- Adler, P. A., & Adler, P. (1987). *Membership roles in field research*. Newbury Park: Sage Publications.
- American Anthropological Association (2009). *Code of Ethics*. Získané 6.8.2018, dostupné na http://s3.amazonaws.com/rdcms_aaa/files/production/public/FileDownloads/pdfs/issues/policy-advocacy/upload/AAA-Ethics-Code-2009.pdf
- Autorský zákon č. 121/2000 Sb. Získané 8.8.2018, dostupné na <https://zakony.kurzy.cz/121-2000-autorsky-zakon/cast-1/zmeny-120401/>
- Buchanan, E. A. (2011). *Internet Research Ethics: Past, Present, and Future*. In Consalvo, M. & Ess, Ch. *The Handbook of Internet Studies*. (s. 83–108). Malden: Wiley-Blackwell.
- Gold, R. L. (1958). *Roles in Sociological Field Observations*. *Social Forces*, 36(3), 217–223.
- Grønning, I. (2015). *Being a good spy: Legitimizing access to web-based observation*. *Etikk I Praxis – Nordic Journal of Applied Ethics*, 9(2), 19–32.
- Guest, G., Namey, E. E., & Mitchell, M. L. (2013). *Collecting qualitative data: a field manual for applied research*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Haverinen, A. (2015). *Internet Ethnography: The Past, the Present and the Future*. *Ethnologia Fennica*, 42, 79–90.
- Hendl, J. (2005). *Kvalitatívni výskum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Hodge, J. (1996). *Trainspotting*. Získané 10.8.2018, dostupné na <http://www.awesomefilm.com/script/trainspotting.html>
- Kaplan A. M. & Haenlein, M. (2010). *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media*. *Business Horizons*, 53, 59–68.
- Kozinets, R. V. (2010). *Netnography: ethnographic research in the age of the internet*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Markham, A. & Stavrova, S. (2016). *Internet / Digital research*. In Silverman, D. *Qualitative research (4th edition)* (s. 229–243). Los Angeles: SAGE.
- Marx, G. T. (2001). *Murky conceptual waters: The public and the private*. *Ethics and Information Technology*, 3, 157–169.
- Nutil, P. (2017, 18, 1). *Hoaxy na Facebooku. Manipulátori.cz*. Získané 8.8.2018, dostupné na <http://manipulatori.cz/hoaxy-na-facebooku/>
- Obar, J. A. & Wildman, S. (2015). *Social media definition and the governance challenge: An introduction to the special issue*. *Telecommunications Policy*, 39 (9), 745–750.
- Rosenberg, Á. (2010). *Virtual World Research Ethics and the Private / Public Distinction*. *International Journal of Internet Research Ethics*, 3, 23–37.
- Schrooten, M. (2016). *Writing eFieldnotes: Some Ethical Considerations*. In Sanjek, R. & Tratner, S. W. (Eds.) *eFieldnotes. The Makings of Anthropology in the Digital World*. (s. 78–93). Philadelphia: Penn. University of Pennsylvania Press.
- Sveningsson Elm, M. (2009). *How Do Various Notions of Privacy Influence Decisions in Qualitative Internet Research?* In Markham, A. N. & Baym, N. K. (Eds) *Internet inquiry: Conversations about method*. (s. 69–87). Los Angeles: SAGE.
- Švec, T. (2018, 12, 4). *Kontrolujete zabezpečenie účtu na Facebooku skratkou BFF? Naleteli ste. Pravda*. Získané 8.8.2018, dostupné na <https://vat.pravda.sk/komunikacia/clanok/465883-kontrolujete-zabezpecenie-uctu-na-facebooku-skratkou-bff-naleteli-ste-podvodnikom/>
- Terén výskumný. (n.d.) In *Sociologická encyklopédia*. Získané 7.8.2018, dostupné na https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Ter%C3%A9n_v%C3%BDzkumn%C3%BD
- The Norwegian National Research Ethics Committees (2014). *Ethical Guidelines for Internet Research*. Získané 6.8.2018, dostupné z <https://www.etikk.no/globalassets/documents/english-publications/ethical-guidelines-for-internet-research.pdf>
- Wellman, B. (2011). *Studying the Internet Through the Ages*. In Consalvo, M. & Ess, Ch. *The Handbook of Internet Studies*. (s. 17–23). Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Whiteman, N. (2012). *Undoing ethics: rethinking practice in online research*. New York: Springer.
- Wiles, R., Crow, G., Charles, V. & Heath, S. (2007). *Informed Consent and the Research Process: Following Rules or Striking Balances?* *Sociological Research Online*, 12 (2), nečíslované.
- Wiles, R., Heath, S., Crow, G. & Charles, V. (2005). *Informed Consent in Social Research: A Literature Review*. ESRC National Centre for Research Methods. Získané 8.8.2018, dostupné z <http://eprints.ncrm.ac.uk/85/1/MethodsReviewPaperNCRM-001.pdf>